

SOLIQ SALOHİYATINING IQTISODIY MAZMUNI HAMDA SOLIQ TIZIMDAGI RO'LI

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

mustaqil tadqiqotchisi PhD

Jurayev Xusan Atamuratovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada soliq salohiyatining iqtisodiy mazmuni, uning shakllanish qonuniyatlari va soliq tizimidagi strategik o'rni yoritilgan. Tadqiqot davomida soliq salohiyatiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilinib, davlat byudjeti daromadlarini barqarorlashtirishda ushbu ko'rsatkichning ahamiyati asoslab berilgan. Shuningdek, soliq bazasini kengaytirish va soliq yig'iluvchanligini oshirish orqali mamlakat iqtisodiy o'sishini ta'minlash yo'llari ko'rib chiqilgan. Maqola soliq siyosatini takomillashtirish va soliq yukini optimallashtirish masalalari bilan qiziquvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: soliq salohiyati, soliq tizimi, iqtisodiy mazmun, soliq bazasi, budget daromadlari, soliq siyosati, fiskal samaradorlik, soliq yukini optimallashtirish, soliq tushumlari, optimallashtirish, soliq imtiyozlari, soliq stavkasi.

Kirish. Soliq salohiyati tushunchasi shunchaki yig'ilgan soliqlar miqdori emas, balki iqtisodiyotning muayyan rivojlanish bosqichida soliq to'lovchilarga ortiqcha og'irlik tushirmagan holda safarbar etilishi mumkin bo'lgan maksimal moliyaviy resurslar ko'lamini ifodalaydi. Bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan soliq islohotlari doirasida soliq yukini kamaytirish, soliq ma'murchiligini soddalashtirish va "yashirin iqtisodiyot" ulushini qisqartirish ustuvor vazifa etib belgilangan. Bu jarayonda soliq salohiyatini to'g'ri baholash davlat byudjeti parametrlarini aniq rejalashtirish va hududlarning iqtisodiy imkoniyatlaridan samarali foydalanish imkonini beradi. Shu bois, soliq salohiyatining iqtisodiy mazmunini chuqur o'rganish va uning soliq tizimidagi o'rnini belgilash ilmiy va amaliy jihatdan juda dolzarb hisoblanadi.

Soliq tizimida soliq salohiyati degan tushuncha qo'llaniladi. Tarixiylik jihatdan ilmiy yondoshilganda soliq salohiyati tushunchasi ilmiy adabiyotlarda XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab qo'llanilgan. Jumladan, ilmiy izlanishlarda davlat moliyasi va soliq siyosatini baholashga doir izlanishlar kuchaygan davrda shakllangan, asta-sekin moliyaviy sektorda amaliy jarayonga aylanib borishi bilan bir qatorda makro-mikro iqtisodiy fiskal tahlilning muhim kategoriyasi sifatida ilm-fanga kirib kela boshladi. Ushbu iqtisodiy kategoriyaning ilmiy-amaliy tushuncha sifatida iqtisodiyotga kirib kelishi bir necha bosqichlarda sodir bo'lganligini ta'kidlash mumkin. Darhaqiqat bu tushunchaning 1950-1970-yillarda dunyo amaliyotida davlat byudjeti va soliq tushumlarini prognoz qilish muammosi yuzaga kelish bilan yuzaga keladi. Chunki, ikkinchi jahon urushidan keyin davlatlar iqtisodiy rivojlanishni rejalashtirish uchun soliq tushumlari hajmini aniq baholashga ehtiyoj seza boshlagan edi, bu davrlarda soliqlardan olinadigan "potensial tushumlar"ni o'lchashga doir nazariy yondashuvlar paydo bo'ldi.

Ma'lumki, 1970-yillarda mashhur iqtisodchi olim A.Laffer tomonidan taklif qilingan Laffer egri chizig'i soliq stavkalari bilan soliq tushumlari o'rtasidagi optimal munosabatga oid ilmiy-nazariy qarashlari va ilmiy xulosalari soliq potensialini baholashga bo'lgan ehtiyojning yuzaga kelishi omili bo'lib xizmat qildi. nazariy jihatdan asoslab berdi. Bu nazariya asosida milliy iqtisodiyotdan soliqlarni undirish miqdori (hajmi)ni aniqlashda undan qancha soliq yig'ish mumkin degan savollar o'rta qo'yildi, bu esa, soliq potensialini turli darajalarda o'lchash zarurligini taqozo qila boshladi.

Nihoyat jahon iqtisodiyotida ayniqsa, 1970–1990-yillarda "Tax Capacity" tushunchasining ilmiy-amaliy lug'atlarga kirishi bilan birgalikda iqtisodiy munosabatlarga aylana boshlandi. Bu davrlarda ayrim xorijiy iqtisodchilar, jumladan, R. Musgrave, H.Aaron, C.Shoup, J.Stiglitz va shu kabilar tomonidan "tax capacity" va "tax effort" kategoriyalari ta'limotga kirita bordi. Shu jihatdan olgan "Tax capacity"bu soliq salohiyati "Tax effort" esa, soliq imkoniyatlaridan foydalanish darajasi kategoriya va iqtisodiy munosabatlarni ifodalovchi ilmiy so'zlar qo'llanila boshlandi, bu iqtisodchilar o'z ilmiy asarlarida davlat iqtisodiy

salohiyatidan kelib chiqib maksimal yig'ilishi mumkin bo'lgan soliq miqdorini ilmiy o'lchashni nazariy asoslashga harakat qilganlar.

O'tgan asrning 80-yillaridan tortib 2000-yillarda hududiy moliyaviy munosabatlarda bu tushunchalardan foydalanish boshlandi, xususan, Yevropa, Amerika, Kanada va davlatlarida hududlar o'rtasida moliyaviy munosabatlarda o'zaro tenglashtirish siyosatini olib borishda ularda soliq salohiyatini aniqlashga bo'lgan ehtiyoj kuchayib bordi. Bu davrda soliq salohiyatini aniqlashning bir qator ilmiy modellar, jumladan, "Representative Tax System Model (RTS)", "Fiscal Capacity Index (FCI)" va "Tax Base Approach" kabilarda aynan shu modellar orqali "soliq salohiyati" tushunchasi amaliyot va ilmiy tadqiqotlarda soliq salohiyatiga bo'lgan ehtiyojlar yuzaga kela boshlandi. Shunday qilib bugungi kunda bu tushuncha zamonaviy ilmiy mazmunga ega bo'lishga ulgurdi, hozirgi vaqtda bugungi kunda davlat byudjeti prognozlari, soliq ma'murchiligi samaradorligi, soya iqtisodiyoti tadqiqotlari, hududlar moliyaviy salohiyati tahlili hamda soliq imtiyozlarining samarasi va shu kabi jarayonlarni ilmiy tahlil qilishda aynan soliq salohiyatini aniqlash, baholash va kelgusi davrga mo'ljallangan ko'rsatkichlarni aniqlash va shu kabi jarayonlarda asosiy ilmiy kategoriyaga aylandi.

Bulardan keyingi davrlarda soliq salohiyatini empirik jihatdan baholashga ustuvorlik berilganligini ko'rish mumkin, bu davr asosan 1980-2000 yillarga to'g'ri keladiki, bu davrlarda XX asr oxirida soliq salohiyatini iqtisodiy modellar orqali baholashga yondashuvlar shakllana boshlandi, bunda baholash va aniqlash mezonlarida soliqlarning yalpi ichki mahsulot bilan bog'liq holda baholash, uni aniqlashda korrelatsion modellar hamda institutsional ko'rsatkichlar orqali baholab borishga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Bu davrdagi boshqa bir ilmiy yondoshuvlarga ko'ra, jumladan davlat moliyasi va soliq nazariyasining yirik vakillaridan bo'lgan Bird, Gordon va Tanzi soliq salohiyatini aniqlashda YaIM o'sishi, yashirin iqtisodiyot ulushi, soliq ma'murchiligi samaradorligi, mamlakatning tashqi savdo hajmi hamda davlat boshqaruvi sifatini aks ettiruvchi indekslar (masalan makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning barqarorligi va shu

kabilar)ning holati bilan bog'liq holda aniqlash lozim degan ilmiy g'oyani ilgari suradi, shundan kelib chiqqan holda, ushbu ilmiy yondoshuvga ko'ra, soliq salohiyatining darajasi, hajmi va miqdoriy massasi milliy iqtisodiyotning makroiqtisodiy ko'rsatkichlar bilan bog'liq bo'ladi degan ilmiy mazmun kelib chiqadi.

Ta'kidlash lozimki, soliq salohiyatini baholashda va uning mohiyatini anglashda ilmiy maktablardan tashqari jahonning yirik moliyaviy-ilmiy institutlari bo'lgan muassasalar tomonidan ham ilmiy-amaliyo yondoshuvlar rivojlanib bordi. Buni biz odatda zamonaviy yondoshuvlar ham deb ataymizki, bunda ilmiy-amaliy yondoshuvning markazida institutsional va makroiqtisodiy kategoriyalar yotadi. Bular jumlasiga Jahon banki (World Bank) va Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (IMF)ning yondoshuvini keltirish mumkinki, bunda soliq salohiyatini soliq tushumlarini hisoblash orqali baholashga ustuvorlik qaratadi, bu asosan 2000-yildan buyog'idagi ilmiy yondoshuvlarni ifoda etadi.

Soliq salohiyatiga yondoshuvning Jahon banki va XVJ modellariga e'tibor qaratadigan bo'lsak, unda asosiy mezonlar sifatida soliq ma'murchiligi samaradorligi, YaIM (nominal va real) hajmi, resurslarning darajasi, savdo ochiqligi indeksi, davlat boshqaruvi indeksi (WGI) va aholi soni kabi muhim ko'rsatkichlar va boshqa shu kabi mezonlarni e'tiborga olish tavsiya etiladi. Jahon banki va XVJ modellarida har bir mamlakat uchun soliq salohiyati va haqiqiy soliq tushumlari o'rtasidagi farqlarga baho berish, undan kelib chiqqan holda "Tax Gap (soliq farqi)"ni aniqlashga asosida yondoshish yotadi. Ma'lumki, "Tax Gap (soliq farqi)" mohiyatiga ko'ra, bu amalda to'planishi kerak bo'lgan soliq tushumlari bilan haqiqatan to'plangan soliq tushumlari o'rtasidagi farqni anglatuvchi soliq ko'rsatkichi bo'lib, mazmunan soliq salohiyatining baholanishining ob'ektivligini ham ifodalaydi, ya'ni bu yerda davlat soliq qonunchiligiga muvofiq aniqlangan soliqlar qancha bo'lishi kerak — "potential tax" "liability", lekin tadbirkorlar yoki aholi tomonidan to'lanmagan, yashirilgan yoki kechiktirilgan soliqlar tufayli tushmagan qismi "tax gap" qancha bo'ldi degan farqlarni hisoblab borishni taqozo etadi.

Albatta, soliq salohiyati haqida gap ketganda “tax gap” ko‘rsatkichi bilan bog‘liq holda o‘rganish va soliq salohiyatining mohiyatini ochib berish ilmiy jihatdan to‘g‘ri hisoblanadi. Shu jihatdan olganda “tax gap” odatda uch asosiy qismdan tashkil topadi. Bu birinchisi “Compliance Gap” bo‘lib, u mazmunan soliq majburiyatlarni bajarmaslikning farqi sifatida izohlanib, odatda soliq to‘lovchi daromadni yashirishi, xarajatlarni asossiz oshirishi va yashirin iqtisodiyot shaklida mavjud bo‘ladi. Bundan farqli ravishda “Filing Gap” esa, soliq to‘lovchilardan soliq deklaratsiyalarni taqdim etmaslik holatini bildiradi va ifodalaydiki, u soliq hisobotini kech taqdim qilish va uni umuman taqdim etmaslik holatda yuz beradi. “Payment Gap” esa, soliq to‘lovni kechiktirish yoki to‘lamaslikni ifoda etib, soliq qarzdorligi ortib borishi va rejali soliq to‘lovlarni bajarmaslikni ifodalaydi. Darhaqiqat soliq salohiyatini baholashda “tax gap”ning muhimligi shundaki, u birinchidan, davlat byudjeti uchun yirik yo‘qotishlarni ko‘rsatib beradiki, byudjetdagi yo‘qotishlar ya’ni, soliq tushumlarining kamayishi aslida soliq salohiyatining darajasi past bo‘lganligidan dalolat beradi, ikkinchidan esa, soliq ma’murchiligi samaradorligini baholashga yordam beradi, bu samaradorlik soliqlarning yig‘iluvchanligiga ta’sir qiladiki, yig‘iluvchanlikning oshishi qaysidir soliq turi yoki tarmoq va alohida soliq to‘lovchilarning soliq salohiyati oshganligini ifodalaydi, uchinchidan esa, yashirin iqtisodiyot ulushini anglatadi, bu degani yashirin iqtisodiyot qanchalik yuqori bo‘lsa, soliq tushumlari kam bo‘ladi, soliq tushumlarining kamayishi proporsional tartibda soliq salohiyatining kamayishiga olib keladi.

Albatta soliq salohiyati va yashirin iqtisodiyot o‘rtasidagi funksional bog‘liqlik mavjuddir, chunki, yashirin iqtisodiyot soliq salohiyatining hajmiga ta’sir qiladi. Ya’ni, u soliq bazasini qisqartirib, uning hisobga olinmagan daromadlar tufayli soliq tushumlari kamayishiga olib keladi, boshqa tomondan esa, soliq yo‘qotishlarini oshiradi, ya’ni, soliq sohasidagi ortiqcha imtiyozlar, hisob-kitoblarni yashirish, naqd pul muomilasining noto‘g‘riligi provardida soliq salohiyatining kamayishiga olib keladi, shuningdek, yashirin iqtisodiyot soliq stavkalarining sun’iy oshishiga olib keladiki, oqibatda davlat byudjetini to‘ldirish

uchun soliqlarning yukini oshirishga to'g'ri keladi, o'z navbatida, bu esa yana soya iqtisodiyotiga rag'bat beradi.

Bu kabi nazariyalarning qanchalik ahamiyatli ekanligini isbotlash maqsadida dunyo mamlakatlarida yashirin iqtisodiyot va soliq salohiyatining o'zaro bog'liqligini xarakterlaydigan ayrim ko'rsatkichlar keltirish mumkin. Unga ko'ra, Iqtisodiy taraqqiyot va hamkorlik davlatlarida yashirin iqtisodiyot 8–15%ni tashkil etgan holda umumiy holatda soliq salohiyati yuqori hisoblanadi, rivojlanayotgan davlatlarda esa, yashirin iqtisodiyot 30–60%dan iborat bo'lib, bunda soliq salohiyati past hisoblanadi, o'z navbatida **Markaziy Osiyo davlatlarida** noqonuniy naqd pul aylanmasi va ro'yxatdan o'tmagan biznes ta'siri kuchliligi tufayli soliq salohiyati real holatni ko'rsatishi mushkuldir, ya'ni, yashirin iqtisodiyotni aniqlashning o'zi yetarlicha ob'ektiv emasdir.

Bundan ko'rinadiki, soliq salohiyatining rivojlanish evolyusiyasi davlat soliq tizimidagi konseptual o'zgarishlarni o'zida ifoda etadi, dastlab bu tushuncha soliq yukining maksimal darajasini anglatgan bo'lsa, keyinchalik ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikni, iqtisodiy imkoniyatlarni, jamiyat iqtisodiy hayotining institutsional sifatini, davlat moliyasida fiskal samaradorlikni va soliq tizimida soliq ma'murchilik kabi keng qamrovli ko'rsatkichlarni ifodalaydi. Umumiy tarzda hozirgi dunyo global iqtisodiyotida fiskal barqarorlik va davlat byudjeti daromadlarining izchil o'sayotganligi davlatning soliq salohiyatiga bevosita bog'liq hisoblanadiki, bu esa, mamlakatning iqtisodiy, institutsional va ijtimoiy imkoniyatlaridan kelib chiqib, uning maksimal darajada to'play oladigan soliq resurslari hajmini anglatadi. Chunki, soliq yukining chegarasini aniqlashdan tortib, makroiqtisodiy modellar orqali hisoblanadigan **“tax capacity”**, **“tax effort”** kabi indikatorlar paydo bo'ldiki, bu bir qator strategik ahamiyatga ega bo'lgan maqsadlarga: davlatning fiskal barqarorligini ta'minlashga, yashirin iqtisodiyot ulushini aniqlashga, soliq ma'murchiligini samaradorligini baholashga, davlat byudjetini to'g'ri rejalashtirishga hamda soliq siyosatini to'g'ri boshqarishga qaratilgan bo'ladi.

Xulosa va takliflar.

O'zbekiston Respublikasi soliq tizimida soliq salohiyatidan samarali foydalanish va uni kengaytirish maqsadida quyidagi choralar taklif etiladi:

1. Soliq ma'murchiligini "Koreya modeli" asosida raqamlashtirish. Iste'molchilarni soliq nazoratiga jalb qilish uchun Janubiy Koreyadagi kabi naqd pul cheklari (Cash Receipt) uchun keshbek miqdorini tabaqalashtirish va tizimni yanada soddalashtirish. Bu "yashirin" aylanmalarni avtomatik ravishda soliq bazasiga qo'shadi.

2. Fiskal desentralizatsiyani kuchaytirish (Xitoy va Qozog'iston tajribasi). Hududiy hokimiyatlarning o'z soliq salohiyatini oshirishdan manfaatdorligini oshirish. Buning uchun tadbirkorlik faoliyatidan tushadigan korporativ soliqlarning ma'lum bir qismini (masalan, 30-50%) to'g'ridan-to'g'ri mahalliy byudjetda qoldirish mexanizmini kengaytirish.

Adabiyotlar/Reference:

1. Musgrave R.A., Musgrave P.B. Public Finance in Theory and Practice. – New York: McGraw-Hill, 1989.

2. Laffer A.B. The Laffer Curve: Past, Present, and Future. – Heritage Foundation, 2004.

3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси-Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёт уйи 2020.- 640 б.